

**„HISTORIAE VERO SACRAE ET
SIMILES RETINEANTUR”:
FUNȚIA IMAGINILOR PRODUSE PENTRU
BISERICILE LUTERANE ALE TRANSILVANIEI
ÎN EPOCA MODERNĂ TIMPURIE**

Maria CRĂCIUN*

**„HISTORIAE VERO SACRAE ET SIMILES RETINEANTUR”:
THE FUNCTION OF IMAGES MADE FOR EARLY MODERN
TRANSYLVANIAN LUTHERAN CHURCHES
(Abstract)**

Relying on a case study, the representation of the Ten Commandments in Transylvanian Lutheran churches during the early modern period, this study aims to explore the function of religious images within a specific confessional culture. Starting from the premise that Wittenberg reformers have redefined the function of images by privileging their educational role, the essay wishes to highlight their potential as identity markers and significant props in the clergy's disciplining strategies. As the clergy devised a reforming programme for the young Evangelical Church of Transylvania, it attempted to root out the beliefs of the traditional Catholic Church together with all undesirable practices. Focused as it was, on orthodoxy and orthopraxy, the clergy defined sin as a series of transgressions which offended both the Church and the community. Consequently, this study aims to assess the roots of these definitions by looking at the Ten Commandments, while also exploring the dissemination of these views within a broader social segment with the help of both images and catechisms. Finally, the essay wishes to evaluate the impact of clerical discourse on sin among Transylvanian artisans, who were actively engaged in disciplining their peers.

Keywords: *images, function, Lutheran, churches, Transylvania.*

* Profesor universitar dr. la Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, Departamentul de Istorie Medievală, Modernă Timpurie și Istoria Arte. Email: maria_silvia.craciun@yahoo.com

În 1547 ordonanța ecleziastică redactată cu ajutorul lui Johannes Honterus pentru tânăra Biserică Luterană din Transilvania solicita îndepărtarea pașnică a imaginilor din spațiul ecleziastic¹. Câțiva ani mai târziu, în 1557, sinodul Bisericii Luterane reitiera această solicitare făcând însă o distincție între diverse tipuri de imagini: cele care erau *fabulosae*, adică produsul pur al imaginației și fuseseră ferm integrate cultului, în ciuda interdicțiilor explicite prezente atât în Vechiul cât și în Noul Testament, urmau să fie îndepărtate, pe când istoriile adevărate și sacre, care serveau instruirii urmau să fie reținute². Formularea sugerează că se făcea o distincție nu doar în ceea ce privește tipul imaginilor prezente în spațiul ecleziastic, ci și din perspectiva funcției acestora. Imaginile cu funcție explicit devoțională urmau să dispară, în timp ce cele cu funcție educativă urmau să decoreze în continuare biserica. Aceste documente, prescriptive în esența lor, nu erau în mod special preocupate de formularea unei teologii a imaginii ci de reglementarea practicilor asociate reprezentărilor prezente în bisericile luterane ale Transilvaniei. Fapt oarecum firesc, din moment ce o teologie a imaginii, specific luterană fusese deja formulată³.

În biserica din Wittenberg, producerea unor imagini era considerată legitimă datorită interpretării specific luterane a prohibiției din Decalog, deoarece, în opinia lui Martin Luther, aceasta se referea strict la venerarea acestora⁴. Această teologie a imaginii a influențat mult aspectul bisericilor luterane contribuind la construirea unui spațiu ecleziastic extrem de permisiv față de imagine. În ceea ce privește funcția imaginilor, alături de valoarea spirituală și estetică a acestora, Martin Luther a constatat și apreciat de timpuriu potențialul lor didactic⁵. Modul în care a definit

¹ „Caetera quae obiter incident, et praesentibus scripsit non sunt comprehensa, doctorum atque piorum Visitorum fidei ac diligentiae committantur exequenda: qui oportune curabunt, ut praemissa prius apud populum sufficienti instructione, omnia scandala (ut sacella deserta et inutilia, Arae quoque cathedralium ecclesiarum superuacuae, cum simulachris et picturis fabulosus, Ciboria cum suis monstrantibus, caeterisque similibus) pacifice aboleantur.”, ‘Reformatio Ecclesiarum Saxoniarum in Transylvania’ în Georg Daniel Teutsch (ed.), *Urkundenbuch der Evangelischer Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*, I (Hermannstadt, 1862), p. 31. Pentru o istorie a Reformei în Transilvania, vezi Edit Szegedi, *Reforma în Transilvania. Construirea identităților profesionale* în Ioan-Aurel Pop, Thomas Nägler, András Magyar (eds.), *Istoria Transilvaniei*, vol II (de la 1541 până la 1711) (Cluj-Napoca: Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, 2005), p. 237-248.

² „Cum in templis passim et ubique fabulosae imagines et similes picturae habeantur, quae ad cultum sunt prostitutae contra manifestum verbum dei, in veteri et novo testamento praescriptum, omnino ut tollantur necessum est. Historiae vero sacrae et similes, quae docent et commonefaciunt de re gravi et seria, retineantur”, ‘Articuli in synodo pastorum Saxonicoꝝ Cibinii anno 1557 die 13 Ianuarii conclusi’ în Georg Daniel Teutsch (ed.), *Urkundenbuch der Evangelischer Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*, II (Hermannstadt, 1883), p. 6.

³ Martin Luther a menționat problema imaginii în mai multe dintre lucrările sale, în special pamfletul *Împotriva Profeților Divini*, *Postilele de Advent* din 1522, *Predica asupra Decalogului* și lucrarea adresată *Nobilimii Creștine de Națiune Germană*. Acestea au fost publicate în *Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe* (Weimar: Hermann Böhlau, 1883 ff.) și *Luther's Works. American Edition*, 55 volume, St Louis, Concordia Publishing House, 1958-1967.

⁴ *Luther's Works*, 40: 86.

⁵ De pildă comentariul lui Luther la psalmul 111 recomandă Cina Domnului ca fiind cea mai potrivită pentru decorația altarului. *Luther's Works*, 13: 375.

rolul acestora în noua cultură confesională a reflectat această poziție: incluse între *adiaphora*, imaginile din spațiul ecleziastic puteau fi păstrate sau eliminate, atâta timp cât nu erau obiectul idolatriei⁶.

Dacă luăm în calcul modul în care această teologie a imaginii a fost implementată în teritorii ale misiunii evanghelice, constatăm că, în cazul Transilvaniei, progresele în procesul de instituționalizare a bisericii au făcut ca problema imaginii religioase să fie tot mai ferm ancorată printre *adiaphora* și, în general, tot mai puțin prezentă în reglementările produse de clerul luteran⁷.

Drept consecință a acestei atitudini, imaginile produse în Evul Mediu au rămas ferm amplasate în bisericile evanghelice, în timp ce, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și pe parcursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea au fost elaborate noi programe picturale pentru decorarea mobilierului din spațiul ecleziastic luteran⁸. Astfel, serviciul divin luteran se desfășura într-un mediu saturat de vizual, deoarece imaginea era prezentă pe o bună parte a mobilierului ecleziastic, cum ar fi retablurile, amvoanele și galeriile. Deseori tradiționale din punct de vedere formal – de exemplu retablul perpetuează pentru o perioadă destul de lungă formatul poliptic, specific pentru contextul medieval – aceste artefacte suferă modificări în ceea ce privește conținutul programului pictural, capabil să exprime eșafodajul doctrinar al noii confesiuni și să modeleze o practică devoțională corectă⁹.

⁶ Pentru o analiză a atitudinii lui Martin Luther față de imagine și evoluția ei în timp, în special ca reacție la evenimentele iconoclaste, vezi Hans von Campenhausen, *Die Bilderfrage in der Reformation*, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 68, 1957, p. 96-128; Carl C. Christensen, *Luther's Theology and the Uses of Religious Art* în „The Lutheran Quarterly”, 22, 1970, p. 147-165; Carl C. Christensen, *Art and the Reformation in Germany*, Athens, Ohio University Press, 1979, p. 42-65. Carl C. Christensen, *Reformation and Art* în Steven Ozment (ed.), *Reformation Europe. A Guide to Research*, St Louis, Center for Reformation Research, 1982, p. 249-270. Margarete Stirm, *Die Bilderfrage in der Reformation*, (Gütersloh, Verlaghaus Gerd Mohn, 1977, p. 17-129. John Dillenberger, *Images and Relics: Theological Perceptions and Visual Images in Sixteenth-Century Europe*, Oxford, Oxford University Press, 1999.

⁷ Pentru conceptul de *adiaphora*, vezi Edit Szegedi, *Politica religioasă a Principatului Transilvaniei între toleranță și intoleranță 1545-1646*, în *Identități premoderne în Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene, 2002), p. 31-62, mai ales p. 36. Edit Szegedi, *Was bedeudete Adiaphoron/Adiaphora im siebenbürgischen Protestantismus des 16. und 17. Jahrhunderts?* în Evelin Wetter (ed.), *Formierung deskonfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*, (Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2008, p. 57-74.

⁸ Carl C. Christensen, *Iconoclasm and the Preservation of Ecclesiastical Art in Reformation Nüremberg*, în „Archiv für Reformationsgeschichte/Archive for Reformation History”, 61, 1970, p. 205-221 și J. M. Fritz (ed.), *Die bewahrende Kraft des Luthertums: Mittelalterliche Kunstwerke in evangelischen Kirchen*, Regensburg, 1997; Oskar Thulin, *Cranach Altäre der Reformation*, Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1955; Joseph Leo Koerner, *The Reformation of the Image*, London, Reaktion Books, 2004; Wolfgang Brückner, *Lutherische Bekentnisgemälde des 16. Bis 18. Jahrhunderts. Die illustrierte Confessio Augustana*, Regensburg, Schnell und Steiner, 2007; Bonnie Noble, *Lucas Cranach the Elder. Art and Devotion in the German Reformation*, Lanham, University Press of America, 2009.

⁹ Maria Crăciun, *Marian Imagery and Its Function in the Lutheran Churches of Early Modern Transylvania*, în Andrew Spicer (ed.), *Lutheran Churches in Early Modern Europe*, Farnham,

Constatarea aduce la suprafață o serie de întrebări referitoare la utilizarea efectivă a imaginilor în spațiul ecleziastic și, implicit, la funcția acestora. Prin contrast cu Evul Mediu, unde imaginea fusese ferm integrată în pietatea catolicismului tradițional prin definirea unei funcții multiple, didactice, mnemonice, devoționale și decorative, în cultura confesională luterană, funcția educativă a imaginilor pare să fi fost hegemonică, eliminând dimensiunea devoțională, mnemonică și chiar estetică¹⁰. Faptul este sugerat inclusiv de deciziile sinoadelor Bisericii Luterane din Transilvania, discutate la începutul acestui studiu. Constatarea conturează un subiect de cercetare incitant, dedicat funcției imaginilor în practica religioasă a Bisericii Luterane transilvănene. În acest context, ponderea funcției didactice a imaginii în raport cu alte roluri atribuite acesteia, cum ar fi cel de indicator identitar, este puternic reliefată ca o posibilă pistă a acestei investigații.

Dorind să elucideze o atare problemă, studiul de față își propune să exploreze nu atât programul pictural al artefactelor produse în perioada modernă timpurie pentru bisericile luterane ale Transilvaniei, cât funcția acestuia. Atenția se va concentra însă nu doar asupra funcției didactice, ci, în special, asupra integrării imaginii într-un exercițiu pastoral, cu intenția de a modela comportamentul comunității luterane. Formularea acestui deziderat este influențată de dorința de a estima dacă exacerbaria funcției didactice a eliminat efectiv orice alt mod de a interacționa cu imaginea. Pornind de la premisa că funcția imaginilor era reflectată de compozițiile incluse în programele picturale, studiul se va concentra, nu doar asupra articulării unui program, ci și asupra detaliilor acestuia. Prin urmare, analiza detaliată a convențiilor de reprezentare preferate în programele picturale, concepute în epoca Reformei, prin prisma unui studiu de caz, reprezentarea Decalogului, va încerca să exploreze modul în care acestea conturează rolul imaginii în dialogul cu comunitatea prezentă în biserică.

O privire atentă asupra programelor picturale concepute în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și pe parcursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea subliniază apariția frecventă a Decalogului, o temă inedită în pictura de panou din Transilvania¹¹. Această imagine apare în diverse moduri și în diverse contexte în spațiul ecleziastic luteran: sub forma unor inscripții pe intradosul volecilor mobili ai

Ashgate, 2012, p. 133-164; Maria Crăciun, *Art, Religious Diversity and Confessional Identity in Early Modern Transylvania*, în C. Scott Dixon, Dagmar Freist, Mark Greengrass (eds.), *Living with Religious Diversity in Early Modern Europe*, Farnham, Ashgate, 2009, p. 81-108; Maria Crăciun, *Reforming Church Space. Altarpieces and Their Functions in Early Modern Transylvania*, în „Church History and Religious Culture”, no. 1 (2007), p. 1-28.

¹⁰ Eugène Honée, „Image and imagination in the medieval culture of prayer: a historical perspective” în Henk van Os (ed.), *The Art of Devotion in the Late Middle Ages in Europe 1300-1500*, London, Merrell Holberton, 1994), p. 157-174. Carl C. Christensen, *The Reformation and the Decline of German Art*, în „Central European History”, 6/3, 1973, p. 207-232.

¹¹ Vezi repertoriile incluse în Emese Sarkadi Nagy, *Local Workshops-Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*, Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag, 2012; Ciprian Firea, *Arta Polipticelor Medievale din Transilvania (1450-1550)*, Teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai, 2010.

unor poliptice, sub forma Tablelor Legii, oferite lui Moise, pe Muntele Sinai, în câteva scene narrative și, mai ales, ca obiect, figurat pe diverse artefacte, cum ar fi retablurile, amvoanele și galeriile.

Apariția Decalogului în programul pictural al unui retablu este timpurie dacă luăm în calcul rezultatele restaurării polipticului din Sibiu. În 1545, panoul central al acestui poliptic a fost parțial acoperit cu vopsea albastră pe care au fost introduse două citate din Biblie. În 1701, acestea au fost acoperite cu o nouă pictură de către Jeremias Stranovius. Restaurarea întreprinsă în anii 1980 în atelierul Giselei Richter a scos la suprafață stratul de pictură medievală și intervenția din 1545, care poate fi văzută și azi (**Fig. 1**). Conform informațiilor din rapoartele de restaurare, intradosul voaleților mobili a fost și el acoperit de inscripții. Prin urmare, intervenția din 1545 era menită să transforme polipticul într-un retablu-text¹². Textele introduse aveau misiunea de a transmite congregației fundamentele credinței, dar și reperatele unui cod comportamental. Astfel, Decalogul a fost introdus pe intradosul unuia dintre voaleți¹³.

O situație similară apare în cazul polipticului de la Dobârca (1629), unde intradosul unuia dintre voaleți îl reprezintă pe Moise primind Tablele Legii. Textul Decalogului este scris pe suprafața acestor table (**Fig. 2**).

Decalogul este prezent, sub forma Tablelor Legii și în decorația suprastructurii polipticului din Jidvei, refasonat în 1715 de Michael Hartmann Birtalbensis (**Fig. 3**). Tablele Legii, juxtapuse cu Evanghelia, flanchează o compoziție care reprezenta Coborârea Sfântului Duh. Moise, ca reprezentare tridimensională, ținând Tablele Legii este prezent și în predela de tip sarcofag a polipticului din Hălchiu (**Fig. 4**). Aici, Sacrificiul lui Abraham, amplasat în poziție centrală este flancat de statuile lui Moise și Aaron, în imediata proximitate a lui Abraham și de cele ale lui Petru și Pavel, la exterior.

Tablele Legii apar de asemenea pe amvonul de la Șura Mare, dedesubtul Crucificării, (**Fig. 5**) și pe cel de la Brașov, unde acestea sunt prezentate congregației de către Moise (**Fig. 6**). Amvonul a fost construit în epoca în care era paroh Marcus Fronius și comandat pe cheltuiala măcelarului Laurentius Bömches¹⁴.

¹² Retablul-text este discutat de Koerner, *Reformation of the Image*, p. 290, 291, 297-300, care numește aceste artefacte retabluri-catehism. Frecvente în Danemarca, Norvegia și Suedia, aceste retabluri conțin Crezul, cele Zece Porunci și sacramentele. Un exemplu celebru este retablul din Dinkelsbühl (1537). Sergiusz Michalski, *Inscriptions in Protestant Paintings and in Protestant Churches*, în Arja-Leena Paavola (ed.), *Ars Ecclesiastica. The Church as a Context for Visual Arts*, Helsinki, University Press, 1996, p. 34-47, mai ales p. 42.

¹³ Din păcate aceste texte nu mai pot fi văzute, deoarece decizia autorităților în anii 1980 a fost ca aceste panouri să nu fie decapate. Astfel, voaleții prezintă și azi pictura lui Stranovius și o parte din text decapată prin sondaj. Ferenc Mihály, *Contribuții la cercetarea polipticelor medievale transilvănene. Observații privind tehnicile de execuție și intervențiile de restaurare*, în „Ars Transilvaniae”, XXIV/2014, p. 75-94, aici p. 89, fig. 23 a publicat o reconstituire tentativă a structurii acestui retablu-text.

¹⁴ Nicolae Sabău, *Iconografia picturii reprezentând cele zece virtuți din Biserica Neagră, Brașov*, în „Ars Transilvaniae”, VII/1997, p. 121-137, mai ales p. 122.

În fine, o reprezentare tridimensională a lui Moise ținând Tablele Legii apare și în cazul retablului din Busd (fig. 8).

Prin urmare, amplasarea acestei compoziții în spațiul ecleziastic, pe suprastructura retablului (Jidvei) sau pe intradosul voleților mobili ai unui poliptic (Dobârca și Sibiu), pe predela acestuia (Hălchiu) și pe amvon (Șura Mare și Brașov) făcea ca Decalogul să se afle tot timpul sub ochii credincioșilor, amintindu-le codul moral pe care trebuiau să-l respecte. Mai mult, Decalogul era astfel asociat cu artefactele (altarul și amvonul) care constituiau recuzita principală pentru parohul care își exercita activitatea predilectă, administrarea sacramentului și predica.

O privire mai atentă dedicată acestor compoziții ne atrage atenția asupra aranjamentului preferat pentru prezentarea Decalogului. Exemplul de la Sibiu, care este cel mai timpuriu trasează deja convenția de reprezentare preferată, deoarece primele trei porunci au fost amplasate în jumătatea superioară a voletului, iar restul în jumătatea inferioară (Fig. 7). Acest mod de organizare spațială a Decalogului este reluat în cazul polipticului de la Dobârca unde, în fapt doar primele trei porunci sunt înscrise pe suprafața panoului. În fine, în cazul Tablelor Legii de la Jidvei, Șura Mare și Brașov acest detaliu este reluat. Singura excepție o constituie Tablele Legii ținute de Moise în predela de la Hălchiu, unde Decalogul apare într-un grupaj simetric, cu primele cinci porunci pe una dintre jumătăți și cu celelalte cinci pe cea de-a doua. Faptul ne conduce înspre concluzia că aranjamentul care separa primele trei porunci de ultimele șapte era cel preferat de Biserica Luterană din Transilvania.

Cum acest aranjament nu pare să se conformeze unor criterii practice sau estetice, explicația pentru această opțiune trebuie căutată în altă parte. Lectura textului de pe Tablele Legii de la Dobârca poate oferi o primă sugestie în acest sens. Primele trei porunci inscripționate aici sunt : „non habebis deos alienos coram me”, „non assumens nomen deitu in vanum” și „memento ut dies sabbat”, ceea ce ne arată că s-a optat pentru aranjamentul tradițional, adoptat inițial de Sf Augustin și utilizat consecvent de Biserica Catolică în perioada medievală. Acest aranjament făcea ca primele două porunci, moștenite din tradiția iudaică, să fie reduse la una singură, prin unirea primei porunci cu a doua. Această opțiune a adus porunca referitoare la respectarea sabatului în poziția trei. Acest aranjament medieval a fost menținut de Martin Luther și de Philip Melancton, dar abandonat de Jean Calvin, care a preferat să separe, din nou, primele două porunci¹⁵.

Astfel, reformatorii de la Wittenberg au eliminat porunca referitoare la producția de imagine („să nu-ți faci chip cioplit!”). Această decizie explică, așa cum am menționat deja, permisivitatea acestei Biserici față de imagine, încurajând conturarea unei teologii a vizualului. Pe de altă parte, această opțiune delimitează

¹⁵ Iljia Veldman, *The Old Testament as a Moral Code. Old Testament Stories as Exempla of the Ten Commandments*, în *Simiolus. Netherlands Quarterly for the History of Art*, 23/4, 1995, p. 215-239, mai ales p. 216, 217.

de la început Biserica Luterană de toate curentele reformatoare elvețiene, care, în spiritul celei de a doua porunci, au condamnat atât producția, cât și venerarea imaginilor¹⁶.

Din perspectiva acestei analize este însă de remarcat delimitarea spațială a primelor trei porunci și prezentarea lor separată pe una dintre Tablele Legii. Cele trei porunci incluse în programul pictural al polipticului de la Dobârca anunță cele trei probleme care au structurat strategiile pastorale ale clerului luteran: idolatria, blasfemia și respectarea sabatului. Prima urma să elimine cultul sfinților și implicit venerarea imaginilor acestora, alături de pietatea tradițională etichetată drept superstiție, a doua urma să eradicizeze orice deviere de la ortodoxia și ortopraxia luterană, în timp ce a treia urma să asigure participarea consecventă la serviciul divin. Într-un sens, aceste trei puncte ale Decalogului reglementează relația dintre Dumnezeu și omenire, ceea ce ar putea constitui o explicație pentru delimitarea lor spațială.¹⁷ Astfel, organizarea spațială care separa primele trei porunci de celelalte șapte se datorează dorinței de a delimita poruncile care defineau relația cu Dumnezeu de cele care reglementau relațiile în interiorul comunității creștine. Prin urmare, aranjamentul celor Zece Porunci putea să fie o modalitate vizuală de a familiariza credinciosul, pe de o parte cu fundamentele credinței și ale practicii devoționale, iar pe de alta cu un cod comportamental care trebuia urmat conform literei și în spiritului Legii. Suntem astfel înclinați să presupunem că Tablele Legii, astfel prezentate, erau un artefact esențial în recuzita pastorală a clerului luteran, marcând cele două componente ale activității lor în parohie, programul reformator și strategiile disciplinare.

Pentru a confirma însă această ipoteză este necesar să estimăm dacă Decalogul era asumat ca atare de către clerul luteran al Transilvaniei și dacă acesta construise un discurs care să includă un cod moral ancorat în preceptele veterotestamentare.

Într-o discuție mai largă dedicată confesiunii, clerul luteran al Transilvaniei a încercat o definire a păcatului care se conforma prezumției că acesta este inerent naturii umane, drept consecință a păcatului original¹⁸. Din perspectiva acestei cercetări este însă important să estimăm dacă definițiile date păcatului reflectau o asumare conștientă a Decalogului. O analiză a surselor sugerează că Decalogul ocupa un loc important în programul instructiv al clerului luteran. Acesta era

¹⁶ Pentru o discuție a teologiei imaginii în Reforma elvețiană, vezi Sergiusz Michalski, *The Reformation and the Visual Arts. The Protestant Image Question in Western and Eastern Europe*, London, New York, Routledge, 1993, p. 43-74.

¹⁷ John Witte, *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, p. 126, 127.

¹⁸ Heinz Schilling, *History of Crime or History of Sin? Some Reflections on the Social History of Early Modern Church Discipline*, în E.I. Kouri, Tom Scott (eds.), *Politics and Society in Reformation Europe*, London, MacMillan Press, 1987, p. 289-310. „Formula pii consensus inter pastores ecclesiarum Saxonicarum inita in publica synodo Mediensi anno 1572” în Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 161.

discutat în fiecare dimineață ca parte a serviciului divin, instruire care se intensifica în postul Paștelui¹⁹. Prin urmare, credincioșii erau probabil încurajați să ia în considerare cele Zece Porunci în momentul în care își examinau conștiința și încercau să identifice păcatele pe care urmau să le mărturisească preotului²⁰.

Dincolo de aceste decizii de natură strategică, o privire atentă asupra decretelor sinoadelor Bisericii Luterane permite o explorare a modului în care a fost articulat discursul clerului referitor la păcat. Majoritatea acestor texte au discutat păcatul ca o serie de transgresii. Cele mai grave erau cele împotriva divinității: lipsa de respect față de sacrament și îndepărtarea de la ortodoxia luterană, luarea în derâdere a cuvântului lui Dumnezeu, aversiunea față de evanghelie și permissivitatea față de falsele învățături ale rivalilor confesionali, absența de la biserică, participarea la pelerinaje și idolatria publică. Dacă interesul manifestat față de propunerile teologice alternative era considerat idolatrie, lipsa de respect față de sacrament și ignorarea evangheliei erau echivalate cu blasfemia, în timp ce absența de la biserică era o evidentă încălcare a necesității de a respecta sabbatul. Prin urmare, această listă reflecta primele trei porunci, în accepțiunea lor luterană și era capabilă să transmită înspre congregații fundamentele ortodoxiei și ortopraxiei specifice acestei confesiuni.

Spiritul primei porunci este sesizabil și în dorința clerului de a monitoriza relațiile inter-confesionale în interiorul căsătoriilor mixte, care puteau avea drept rezultat convertirea unui luteran la una dintre confesiunile rivale. În consecință, Biserica Luterană descuraja credincioșii de a se căsători cu Antitrinitari sau cu cei care „disprețuiau sacramentul” (calvinii sau sacramentarii, cum erau numiți în epocă), deoarece aceștia din urmă puteau să-și atragă partenerul înspre erorile doctrinare ale aceluia grup²¹. Vedem cum, în acest caz, clerul luteran reacționa în spiritul primei porunci, dar ținând seama de realitățile unei societăți multi-confesionale, prin încercarea de a descuraja căsătoriile mixte din punct de vedere confesional.

Cum erau reflectate însă în discursul clerical celelalte șapte porunci ale Decalogului, „cinstește pe tatăl tău și pe mama ta”, „să nu ucizi”, „să nu comiți adulter”, „să nu furi”, „să nu mărturisești strâmb”, „să nu râvnești la casa vecinului tău”, și „să nu râvnești la nevasta vecinului tău”?

¹⁹ „Ceteris vero diebus per septimanam ante auroram praemissa cantiuncula fit contio familiaris pro institutione iuventutis, quae clauditur cantione alicuius psalmi vel decem praeceptorum.” în Johannes Honterus, *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac Totius Barcensis Provinciae*, Coronae MDXLIII în Oskar Netoliczka (ed.), *Johannes Honterus's ausgewählte Schriften. In Auftrage des Ausschusses zur Errichtung des Honterusdenkmals in Kronstadt Hermannstadt*, 1896, p. 11-28, mai ales p. 17, 18. Articol XIV din 1561 în Deutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 56.

²⁰ Honterus, *Reformatio*, p. 17, 18.

²¹ Articol 7 (1556), în Edit Szegedi, *Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550-1680)*, în *Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig. Heft 2 Konfessionelle Formierungsprozessen im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa. Vorträge und Studien*, ed. Jörg Deventer (Leipzig 2006), p. 126-253, aici p. 254.

Analiza decretelor sinoadelor Bisericii Luterane și a protocoalelor vizitațiilor sugerează că lista transgresiilor definite de clerul luteran cuprindea concupiscenta, adulterul și prostituția²². Acestea trimit la porunca a șasea, care face referire la adulter, dar care era interpretată, în mod tradițional în sens mult mai larg²³. Conformându-se acestei tendințe, clerul luteran din Transilvania folosea și el conceptul de adulter pentru a articula un discurs mai complex referitor la căsătorie. Subiectele acestui discurs erau în primul rând concubinajul și căsătoriile clandestine, criticate datorită nașterii unor copii nelegitimi, stigmatizați de autoritatea ecleziastică²⁴.

Termenul adulter apărea însă în discursul clerical și în contextul unor discrepanțe în vârsta partenerilor care contractau o căsătorie, mai ales când era implicată o femeie mai în vârstă și un tânăr²⁵. Motivația oferită este în mod particular interesantă, deoarece Biserica dorea să evite adulterul și scandalul care puteau surveni în astfel de situații²⁶. Protocolul vizitațiilor invocă un motiv în plus pentru a descuraja aceste uniuni, pe care le considera infertile²⁷.

Un alt context în care adulterul era menționat este divorțul, deoarece acesta era admis numai în cazul adulterului și abandonului. Clerul admonesta în general cuplurile care doreau să se despartă din cauza certurilor, a sărăciei sau a bolii. În cazul unui adulter, partenerul inocent se putea recăsători, dar nu în aceeași regiune, pentru a evita conflictele în comunitate. Aceste reglementări par să sublinieze preocuparea clerului luteran de a menține cu orice preț armonia conjugală, deoarece protocoalele vizitațiilor sugerează dorința clerului de a descoperi cuplurile care nu trăiau în armonie sau care, în fapt, se separaseră²⁸.

Prin urmare, miza discursului clerical referitor la căsătorie pare să vizeze armonia conjugală, atinsă în momentul în care cupluri de vârstă potrivită se căsătoreau în prezența preotului și produceau copii legitimi. Modul în care este definită armonia conjugală este interesant în sine, deoarece, în spiritul epistolelor Sfântului Pavel către corintieni, aceasta era echivalată cu castitatea. Castitatea, la rândul ei nu mai era definită drept abținere, ci drept fidelitate²⁹. Toate aceste exemple sugerează că porunca a șasea (referitoare la adulter) beneficia de o atenție specială în discursul articulat de clerul luteran al Transilvaniei.

²² Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 257, 258, 267.

²³ Veldman, *The Old Testament*, p. 217, sugerează că adulter se referea la orice deviere de la castitate, în gând, cuvânt sau faptă, atât în interiorul căsătoriei cât și în afara ei. Orice dorință fizică în afara căsătoriei era condamnată.

²⁴ Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, I, p. 55, 61. Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 105, 106, 163, 212; Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 258, 259, 267, 268.

²⁵ Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 76, 106.

²⁶ *Ibidem*, p. 106.

²⁷ *Ibidem*, p. 76, 106. Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 257.

²⁸ Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 257.

²⁹ Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 163.

Pe de altă parte, clerul luteran definea păcatul drept o serie de încălcări ale normei acceptate social. Păcatul era echivalat cu animozitatea, invidia, ura și lenea. În plus, clerul luteran admonesta populația în toate cazurile de exces, lăcomia, beția, jocurile de noroc și serbările opulente. În fine, erau condamnate păcatele asociate cuvântului: calomnia, blasfemia, înjurăturile, insultele, certurile, bârfa și indiscreția. Clerul era vigilent și în ceea ce privește rezistența unor credințe și practici tradiționale: vrăjitoria, tămăduirile, binecuvântările, profețiile și divinația³⁰. Dacă invidia, ura, lăcomia, beția și lenea reflectau mai degrabă lista celor șapte păcate capitale, păcatele asociate cuvântului erau o consecință a celei de a doua porunci, pe când practicile devoționale tradiționale contraveneau interdicțiilor asociate cu idolatria (prima poruncă)³¹.

În fine, clerul susținea autoritatea, condamnând insubordonarea de orice tip: cea a servitorilor care fugeau de la stăpân sau a artizanilor care refuzau să lucreze, cea a copiilor care își sfidau părinții, îi abuzau verbal sau chiar fizic, ceea ce reflecta și eșecul părinților, care nu reușiseră „să-i crească cu frica lui Dumnezeu”, cea a indivizilor care provocau dezordinea publică – numiți în general *störer* – și cea a persoanelor care contestau autoritățile orașului. Preocuparea pentru insubordonare face referire la porunca a patra, „cinstește pe tatăl tău și pe mama ta”, în general interpretată ca îndemn înspre supunerea față de autorități³².

Prin urmare, textele redactate de clerul luteran al Transilvaniei sugerează asumarea conștientă a Decalogului. Deși am putea spune că unele precepte (1, 2, 3, 4 și 6) sunt privilegiate, spiritul acestuia este prezent în multe dintre definițiile date păcatului și în modul în care era calificată gravitatea acestuia.

Dar cum ajunge clerul luteran să transforme Decalogul în coloana vertebrală a discursului său disciplinator?

În articularea discursului său, clerul luteran era foarte probabil inspirat de Catehismele lui Martin Luther, în special de Catehismul Mare, destinat instruirii parohilor. Pentru a ne convinge este suficient să reflectăm asupra definiției date adulterului. Atât în Catehismul Mare, cât și în Catehismul Mic, interdicția împotriva adulterului era interpretată ca un stimul pentru armonia conjugală.

Catehismul nu este folosit însă doar pentru instruirea clerului și menit să faciliteze articularea discursului acestuia. El era folosit și pentru diseminarea acestui discurs înspre congregații. Interpretând cele Zece Porunci, Crezul, Tatăl Nostru, sacramentul Botezului și Euharistia, catehismele erau instrumentele ideale pentru transmiterea fundamentelor credinței adevărate și a bunelor practici

³⁰ Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 212; Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 259, 267.

³¹ Pentru o definiție și clasificare a păcatului în evul mediu, vezi Jean Delumeau, *Păcatul și frica. Culpabilitatea în Occident (secolele XIII-XVIII)*, Iași, Polirom, 1997, p. 223-289; John Bossy, *Christianity in the West 1400-1700*, Oxford, Oxford University Press, 1985, p. 35-56. Pentru discuții referitoare la păcat și confesiune, vezi Thomas Tentler, *Sin and Confession on the Eve of the Reformation*, Princeton, Princeton University Press, 1977; J.G. Duggan, *Fear and Confession on the Eve of the Reformation*, în „Archiv für Reformationsgeschichte”, 75/1982, p. 153-175.

³² Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 212; Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 269-271.

elaborate de Biserica Luterană³³. În fapt, unul dintre decretul sinoadelor Bisericii Luterane din Transilvania face aluzie la Micul Catehism al lui Luther, care ar fi trebuit să fie folosit în școli³⁴. În fine, catehismul publicat de Johannes Honterus în 1548 se înscrie unor tendințe mai generale ale Europei centrale de a completa informația din original cu instrucțiuni sugerate de contextul local. Astfel, Honterus adaugă un capitol care subliniază importanța catehezei în context domestic. Preluând această sugestie, clerul luteran încuraja părinții să-și crească copiii și să-și educe servitorii în disciplină, să-i ducă la biserică pentru serviciul divin și predică și să-i învețe catehismul și cuvântul lui Dumnezeu. Drept mecanism de control, clerul stabilise și modalități de a evalua cunoștințele dobândite. De exemplu, cunoașterea catehismului era o condiție necesară pentru încheierea unei căsătorii³⁵.

În consecință, Decalogul făcea parte din programul instructiv implementat de preotul fiecărei comunități. Aflat în centrul modului în care clerul luteran conceptualiza păcatul, Decalogul era prezent, atât în instrumentul pedagogic principal utilizat de cler, catehismul, cât și în programul vizual al bisericilor luterane, program conceput, de asemenea, sub directa supervizare a clerului. Prin urmare, Decalogul deține rolul principal în strategiile de comunicare implementate de clerul luteran.

Scopul integrării Decalogului în aceste mecanisme ale comunicării era stimularea congregației înspre un examen al conștiinței și o definiție cât mai clară a păcatelor pe care urmau să le mărturisească clerului. Procesul este unul firesc, deoarece Biserica Luterană era una dintre instituțiile implicate în disciplinarea religioasă și socială a comunității săsești.

Eficacitatea mesajului transmis de clerul luteran, atât prin catehism cât și prin intermediul vizualului se poate estima printr-o comparație cu documentele prescriptive emise de alte instituții angajate în disciplinarea comunității, cum ar fi breslele. O examinare atentă a regulamentelor emise de aceste instituții sugerează că acestea se ocupau de o varietate largă de transgresii care pot fi aranjate în ordinea gravității faptei.

Pe primele locuri se află adulterul, bigamia și dezonorarea casei meșterului. În acest ultim caz, formularea, oarecum aluzivă și ambiguă pare să sugereze activități sexuale ilicite³⁶. Multe statute fac aluzie la aceeași problemă, în momentul

³³ Krista Zach, *Protestant vernacular catechisms and religious reform in sixteenth-century east-central Europe*, în Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Graeme Murdock (eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, Aldershot, Ashgate, 2002, p. 53, 54.

³⁴ Se recomandă ca toate bisericile luterane să dețină Biblii în limba germană și latină, postile și Catehismul lui Martin Luther. Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, I, p. 31.

³⁵ Articol II (1577), în Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 209.

³⁶ Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, IX, *Zunfturkunden 1420-1580*, Kronstadt, Aldus Verlag, 1999, p. 222, 223, 336, 342-345, 359; Monica Vlaicu, *Documente privind istoria orașului Sibiu*, volumul 2: *Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele Șapte Scaune 1224-1579*, Sibiu/Heidelberg, Editura Hora, Societatea de Studii Transilvane Heidelberg, 2003, p. 387-392, 403, 404, 442-453.

în care interzic calfelor și ucenicilor să petreacă noaptea în afara casei meșterului³⁷. În fine, vizitarea prostituatelor era descurajată și aceste femei publice erau menționate explicit ca fiind o companie nepotrivită³⁸. Prin urmare, regulamentele breslelor par și ele menite să protejeze instituția căsătoriei, acordând un loc important interpretării celei de a șaptea porunci.

În al doilea rând, poziția importantă pe care o deține furtul în sistemul de transgresii stabilit de artizani reflectă în mod foarte direct porunca a șaptea. Reglementările formulate sugerează că atât furtul cât și înșelăciunea, considerate fapte deosebit de grave erau pedepsite prin expulzarea din asociație³⁹.

Pe de altă parte, mai multe statute se referă la scăderi în domeniul manierelor civilizate, decentă și moderație, subliniind antiteza dintre comportament nepotrivit cu „vita pudice et honeste”. Aceste deviații de la normă includeau jocurile de noroc, beția (care era asociată cu risipa și lipsa de responsabilitate în ceea ce privește protejarea intereselor familiei), lăcomia, dar și impolitețea, trândăvia și scandalul⁴⁰. La sfârșitul listei erau menționate transgresările prin cuvânt: calomnia, indiscreția, limbajul abuziv, blasfemia și înjurăturile⁴¹. Dacă primul set de transgresării ne amintesc de cele șapte păcate capitale, al doilea se referă mult mai direct la porunca a doua, injunția împotriva blasfemiei.

În fine, lumea breslelor era una profund ierarhică, unde toți artizanii erau supuși magistraturii orașului, toți membrii asociației trebuiau să asculte de mai marii breslei, în timp ce toate calfele și ucenicii erau subordonați meșteșugarului care deținea atelierul. În consecință, supunerea era o calitate mult apreciată de întreg grupul artizanilor. Ne-am aștepta, de aceea, ca insubordonarea să ocupe un loc de frunte în lista transgresărilor menționate în statute. Într-adevăr, statutele breslelor nu ne dezamăgesc, deoarece nesupunerea era considerată o ofensă gravă sau măcar o circumstanță agravantă în evaluarea unei transgresări. De exemplu, în 1570, statutele zidarilor sugerează ca meșterul care lipsea de la întrunirile breslei, „din încăpățănare și trufie”, urma să fie exclus din asociație „până când va ajunge prin rugăminți și cu amendă la învoială cu breasla”⁴².

În acest sens, o lectură atentă a statutelor diverselor bresle subliniază faptul că transgresările meșterilor erau, cel mai frecvent, asociate cu un *mal praxis* în exercitarea meseriei lor, în timp ce cele ale calfelor și ucenicilor se încadrau în categoria mai largă a „proastei creșteri”. Prin urmare, meșterii erau pedepsiți pentru încălcarea celei de a șaptea porunci, deoarece, pentru artizani, orice lipsă de onestitate în meserie era considerată furt, în timp ce ucenicii și calfele erau

³⁷ Vlaicu (ed.), *Documente*, p. 388, 404.

³⁸ Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, p. 59; Vlaicu (ed.), *Documente*, p. 370.

³⁹ Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, IX, p. 110, 111, 261.

⁴⁰ Vlaicu (ed.), *Documente*, p. 370, 371, 373-375, 393, 394, 405; Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, IX, p. 224, 228, 242, 243, 267, 268, 327, 346, 347.

⁴¹ Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, IX, p. 95, 86, 99, 178, 182, 190, 210, 242, 252, 261, 267, 279, 294; Vlaicu (ed.), p. 346, 356, 359, 363, 392, 412, 442, 444.

⁴² Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, IX, p. 303.

disciplinați pentru transgresarea celei de a patra porunci. Faptul reflectă structura ierarhică și patriarhală a unei societăți care valoriza ordinea, disciplina și supunerea. Astfel, analizând aceste mărturii prin prisma relațiilor sociale, devenim conștienți că, în lumea artizanilor, meșterii erau pedepsiți pentru pierderea onoarei și reputația terfelită, în timp ce calfele erau admonestate pentru lipsa disciplinei. Această observație consolidează impresia creată de acest tip de surse: pentru artizani păcatul era intersanjabil cu crima și conceptualizat ca o relație între autoritate și subordonare, asociere care echivala transgresările cu diverse tipuri de indisciplină.

Prin urmare, dacă reflectăm asupra modului în care era integrat Decalogul în codul etic articulat de bresle, constatăm o reiterare insistentă a poruncilor 2, 4, 6 și 7, ceea ce subliniază preocuparea pentru blasfemie, insubordonare, furt și adulter, interpretate în sens larg.

Eficacitatea mesajului transmis de cler nu poate fi măsurată decât comparând cele două seturi de norme, cele elaborate de cler, care – așa cum am văzut – integraseră atât litera cât și spiritul Decalogului pentru a disciplina comunitatea creștină, cu cele concepute de artizani pentru a disciplina propriul grup.

Chiar și la o privire superficială, cele două seturi de norme nu sunt într-un totu similar⁴³. În cazul clerului luteran din Transilvania, axiologia păcatului privilegiază deviația de la ortodoxia luterană și lipsa de respect față de sacrament, subsumabile poruncilor 1 și 2. Faptul sugerează că, în opinia clerului transilvănean, indiferența față de specificul confesional al bisericii era abaterea cea mai gravă. Cum succesul disciplinării religioase și sociale depindea de frecventarea regulată a bisericii, insistența cu care este reiterată porunca a treia nu este surprinzătoare.

În fine, din perspectiva clerului, relațiile în interiorul comunității creștine erau jalonate de supunerea față de părinți și autorități și de transformarea căsătoriei în instituția fundamentală, al cărei model patriarhal era oferit spre emulare societății. Căsătorii ei înșiși și gata să ofere un exemplu, preoții luterani încurajau cuplurile căsătorite să trăiască în armonie, castitatea fiind redefinită drept fidelitate. Prin urmare, clerul luteran condamna toate acele transgresări care periclita instituția: adulterul, bigamia, desfrânarea, prostituția, ilegalitatea, concupiscenta și violul⁴⁴. Faptul dovedește interiorizarea celei de a patra și celei de a șasea porunci.

Pe de altă parte, problemele reliefate cu predilecție de cler în discursul referitor la căsătorie sugerează că acesta a adaptat preceptele Decalogului unor condiții locale. Astfel, căsătoria unor indivizi de vârste foarte diferite, în special dacă femeia era partenerul senior, era considerată nefirească, contravenind atât legilor naturii cât și cutumei sociale. Discursul clerului în această problemă era determinat de realitățile sociale ale orașului transilvănean. Văduvele din mediul artizanal erau în general forțate de restricțiile breslelor, care le îngreădeau dreptul de

⁴³ Clerul insistă asupra poruncilor 1, 2, 3, 4 și 6, în timp ce breslele erau mai interesate de poruncile 2, 4, 6 și 7.

⁴⁴ Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, I, p. 26-28. Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 162, 163, 204-214. Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 257-259, 267-268.

a lucra în atelierul soțului defunct pentru a întreține familia, să se căsătorească cu meșteri mai tineri, dispuși să preia atelierul⁴⁵. Din punctul de vedere al văduvei, o astfel de căsătorie evita pierderea statutului social conferit de poziția ei în gestionarea căminului-atelier și sărăcia care deriva din imposibilitatea de a munci⁴⁶. Din perspectiva tânărului meșter, acesta era un drum al succesului profesional și o ascensiune socială asigurată⁴⁷.

Existența acestei strategii în politicile matrimoniale ale mediului artizanal explică parțial și reticența clerului față de străini. Oferind unui tânăr meșter sau chiar unei calfe posibilitatea de a se instala într-un atelier, căsătoria cu o văduvă moștenitoare a unui patrimoniu era, în mod special, atrăgătoare pentru cei care veneau din afara orașului și care puteau deveni, pe această cale, cetățeni. Biserica se temea însă că ei ar putea ascunde vicii și transgresării trecute⁴⁸.

Deși preocupate în egală măsură de reglementarea căsătoriei, autoritățile breslelor aveau oarecum alte priorități. De pildă, în cazul transgresărilor de natură sexuală, meșterii artizani erau mult mai preocupați să pedepsească abandonarea soției și a copiilor decât concupiscenta în sine. Pe de altă parte, ei condamnau relațiile premaritale care ruinau reputația atelierului⁴⁹. Dar și această problemă avea în fapt conotații sociale serioase, din moment ce copiii ilegitari riscau să devină o povară pentru sistemul caritabil al orașului. În conformitate cu statutele breslelor, copiii născuți în afara unei căsătorii nu erau primiți ca ucenici și, astfel, era mult mai dificil pentru ei să-și câștige existența⁵⁰.

O impresie similară este creată de tratamentul adulterului. Acesta era destul de puțin menționat în regulamentele breslelor⁵¹. În schimb, meșterii din diverse bresle erau conștienți de tensiunile pe care bigamia – mult mai frecvent amintită – le putea declanșa în cadrul comunității. De aceea, statutele breslelor îi obligau pe toți artizanii căsătoriți să-și aducă soțiile în orașul unde găsiseră de lucru⁵². Astfel, putem conchide că preocupările disciplinare ale breslelor se concentraseră asupra păcatelor publice, adică cele cu consecințe sociale, disruptive pentru bunăstarea

⁴⁵ Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, IX, p. 25, 27, 98, 100, 149, 178, 189, 251, 261, 277, 279, 288, 334, 376, 385; Vlaicu, *Documente*, p. 145, 173, 188, 197, 244, 441.

⁴⁶ Pentru o definiție a căminului atelier și a poziției femeii din mediul artizanal, vezi Lyndal Roper, *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg*, Oxford, Clarendon Press, 1991, p. 29, 30.

⁴⁷ Vlaicu (ed.), *Documente*, p. 188, 218, 237, 336, 356, 405. Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, IX, p. 149.

⁴⁸ Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, I, p. 61; Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 208; Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 257, 264.

⁴⁹ Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, IX, p. 93, 175, 182, 186, 192, 238, 249, 257, 276, 287. Vlaicu (ed.), *Documente*, p. 231, 234, 265.

⁵⁰ Majoritatea statutelor de breaslă conțin fraza „soll egelig geborn” sau „ehrlich geboren un from seyn”, „Redlich geboren”. Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, IX, p. 93, 175, 182, 186, 192, 249, 257, 258, 276, 287; Vlaicu (ed.), *Documente*, p. 231, 239, 265.

⁵¹ El apare menționat explicit doar în statutele bărbierilor (1550) în Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, IX, p. 203.

⁵² Vlaicu (ed.), *Documente*, p. 216, 235.

căminului-atelier, toate acele transgresii care afectau reputația, înțelegând prin aceasta atât onoarea colectivă a breslei, cât și cea individuală a membrilor acesteia.

Prin urmare, dacă comparăm opiniile clerului cu cele ale laicilor, observăm că artizanii au elaborat o ierarhie diferită a păcatului. Interesul lor pentru transgresările religioase era limitat, în timp ce transgresările care perturbau cel mai tare ordinea socială, cum ar fi furtul și lipsa de onestitate, se aflau în capul listei. Acestea erau urmate de transgresările de natură sexuală, cu toate că breslele păreau mai interesate de consecințele lor sociale decât de natura păcătoasă a faptei în sine. Cu toate că breslele sprijineau căsătoria, acestea nu erau interesate de reglementarea acesteia în aceeași măsură sau în același mod, cu Biserica Luterană. Din nou, prin contrast cu prioritățile clerului, scăderile în comportament și unele dintre păcatele legate de cuvânt ocupau un loc mult mai important în regulile elaborate de artizani. Spre deosebire de cler, care era interesat de eradicarea blasfemiei – un păcat care afecta relația cu Dumnezeu –, breslele condamnau mai ferm calomnia – transgresare care afecta relațiile din interiorul comunității. În final, toate aceste transgresări erau percepute drept forme ale insubordonării, din moment ce relațiile dintre meșteri și ucenici, calfe și servitori constituiau preocuparea lor principală. Prin urmare, chiar dacă atât discursul clerical cât și reglementările emise de bresle erau impregnate de preceptele Decalogului, interpretarea dată acestora era uneori foarte diferită, acomodând interesele specifice ale celor două grupuri.

Raportul dintre cler și artizani, la nivelul unor mecanisme de comunicare este foarte bine ilustrat de una dintre reglementările preluate direct din Decalog: „Adu-ți aminte de ziua odihnei ca să o sfințești!”. Începând cu prevederile din *Reformatio Ecclesiarum Saxonicarum*, clerul luteran solicita insistent participarea regulată la serviciul divin⁵³, Pentru a asigura respectarea acestei cerințe, clerul interzicea orice activitate lucrativă – mai ales de natură comercială – în timpul serviciului divin și inițiasă un război cu locurile de socializare, taverne și hanuri, cerând ca acestea să fie deschise numai după predica din timpul serviciului de seară⁵⁴. Magistratura orașelor era însă instituția capabilă să implementeze concret acest program. Dorind să controleze instituțiile care favorizau un comportament necorespunzător, consiliul urban restricționa orele de deschidere a locurilor de socializare⁵⁵. Breslele par să fi subscris acestor reglementări, deoarece în 1569 li se

⁵³ Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, I, p. 29; Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 210, 211; Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 258, 267, 268.

⁵⁴ Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, II, p. 9, 211, 213; Szegedi, *Konfessionsbildung*, p. 258, 267-269; Teutsch (ed.), *Urkundenbuch*, I, p. 28-29. Aceste reglementări au fost discutate în Maria Crăciun, *Communities of Devotion: the Saxons in Early Modern Transylvania*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia”, 58, Special Issue, 201, p. 156-195, mai ales p. 172, 173.

⁵⁵ Mária Pakucs, *Gute Ordnung und Disciplin: Patterns of Social Discipline in Sibiu (Hermannstadt) in the Sixteenth Century*, în „New Europe College Yearbook 2003-2004”, București, 2005, p. 175-206, aici p. 189. Reglementarea este prezentă și în statutul Brașovului. „Nimeni să nu vândă vin după timpul de închidere și nici să nu dea nimănu vin, după ora închiderii sub pedeapsa a 2 florini”, 6 martie 1577 statutul orașului Brașov în Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (eds.), *Quellen*, IX, p. 351.

interzicerea calfelor pielarilor să bea vin în timpul săptămânii⁵⁶. În plus, conducerea breslelor, în ciuda unui interes limitat față de programul de disciplinare religioasă inițiat de clerul luteran, încuraja participarea la serviciul divin și o atitudine pioasă în timpul acestuia. De exemplu, statutele redactate de breasla țesătorilor din Cislădie pentru calfele lor (1561) menționează că, în timpul serviciului divin, aceștia trebuiau să se ridice în picioare de câte ori era menționat numele lui Iisus⁵⁷. Pe de altă parte, breasla pielarilor le cerea calfelor să cânte în biserică după predica principală, sugerând că elita asociației încuraja cântul congregațional⁵⁸. Exemplul subliniază modul în care sugestiile clerului puteau fi preluate, dar și interpretate de autoritatea seculară din oraș, iar apoi de meșterii artizani.

În concluzie, programul de disciplinare religioasă și socială propus de clerul luteran al Transilvaniei era articulat cu ajutorul catehismelor lui Martin Luther și adaptat necesităților congregațiilor locale. În centrul acestuia pare să se fi aflat Decalogul, asumat ca un cod etic și ca un set de norme menite să disciplineze credincioșii Bisericii Luterane. Acest cod etic era diseminat cu ajutorul catehismului, dar și prin intermediul imaginii, mai exact prin compoziția care reprezenta cele Zece Porunci.

Așa cum am văzut, primele trei porunci reprezintă o injuncție împotriva idolatriei, o condamnare a blasfemiei și îndemnul ca ziua domnului să fie observată, mai mult ca sigur prin participarea la serviciul divin. Aceste trei porunci coincid cu prioritățile clerului luteran în perioada reformării bisericii, eradicarea idolatriei, eliminarea credințelor eronate, mai ales în ceea ce privește sacramentul – echivalabile cu blasfemia – și asigurarea participării la serviciul divin. Prin urmare, modul în care această imagine era construită subliniază prioritățile clerului luteran în procesul reformativ, sugerând importanța atașată rolului ei educativ. Această impresie este consolidată de amplasarea compoziției în locuri unde putea fi văzută de congregație în orice moment al serviciului divin. Faptul aduce în prim plan funcția didactică a acestor imagini, menite să transmită congregației acest cod etic, setul de norme care urmau să le jaloneze comportamentul cotidian.

Dar funcția educativă, deși aparent hegemonică nu a eliminat complet alte roluri tradiționale jucate de imagine în spațiul ecleziastic. În primul rând, imaginea celor Zece Porunci avea și o funcție mnemonică deoarece, redusă la simpla reprezentare a Tablelor Legii, ea era capabilă să rememoreze o secvență narativă, mai exact episodul în care Moise primește Legea pe Muntele Sinai. Ea le amintea astfel credincioșilor un episod al istoriei biblice dar și un text (Legea), normele pe care Moise și poporul lui Israel se angajaseră să le respecte.

Ne întrebăm însă dacă sublinierea insistentă a unui canon luteran în prezentarea Decalogului nu are semnificații suplimentare. Amplasat în spațiul public, în bisericile luterane, acest aranjament specific putea să joace rolul unui indicator

⁵⁶ Vlaicu (ed.), *Documente*, p. 405.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 394. Calfele trebuiau să asculte cu atenție predica și să participe la cateheză.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 375.

identitar. Omiterea oricărei referiri la imagine, în contextul unui discurs având ca temă idolatria este o trăsătură specifică a sistemului confesional luteran, cu impact semnificativ în organizarea spațiului de cult al acestei Biserici. Textul, cum se poate constata la Sibiu și la Dobârca, sau simpla grupare a primelor trei porunci pe o tablă distinctă este un *memento* constant al sensului dat de luterani Decalogului, transformându-l într-un indicator identitar.

Însuși faptul că, în ciuda reprezentării relativ frecvente, Decalogul era o prezență mai degrabă discretă în bisericile luterane ale Transilvaniei, pledează în același sens, consolidând rolul de indicator identitar al artefactului. Acesta nu era amplasat pe impozante panouri decorative, așa cum se întâmpla în bisericile Reformate din diverse colțuri ale Europei⁵⁹. În aceste biserici, într-un vacuum vizual creat de iconoclast, codul moral propus prin Decalog atrăgea cu toată forța posibilă atenția congregației. Prin contrast, în bisericile luterane ale Transilvaniei, Decalogul era un mic detaliu integrat într-o bogăție decorativă, dar care introducea totuși, oricât de discret, o serie de afirmații identitare în spațiul ecleziastic.

În fine, prin conținutul său, această imagine era capabilă să modeleze pietatea specifică a grupului, având prin urmare o funcție intrinsec devoțională, chiar dacă ea nu mai era obiectul concret al pietății individuale sau colective.

Este prin urmare important să estimăm dacă reprezentarea Decalogului ar putea fi considerată o imagine devoțională, un *Andachtsbild*, sau imagine de cult, în definiția lui Erwin Panofsky⁶⁰. În Evul Mediu, un *Andachtsbild* era o imagine extrasă din contextul narativ și pusă în relație cu liturghia. Definitiv era însă faptul că imaginea devoțională era obiectul venerării, intrând în dialog cu credinciosul.⁶¹ Care este însă situația în epoca modernă timpurie și în context luteran? Așa cum am văzut, în afara panoului de la Dobârca, unde Moise este reprezentat primind Tablele Legii, Decalogul este reprezentat ca obiect, de multe ori fără să mai fie asociat cu Moise. Prin urmare, avem de-a face cu o imagine extrasă din contextul ei narativ originar, o istorie al cărui personaj principal era Moise. Ea era, în același timp, o imagine ancorată în serviciul divin, unde cateheza – în care Decalogul era un punct central – era integrată cotidian. În fine, această imagine intra în dialog cu credincioșii, îndemnați să-și examineze conștiința și să-și definească păcatele în raport cu acest cod etic. Suntem astfel înclinați să conchidem că, în Transilvania modernității timpurii, imaginea Decalogului reprezenta o interpretare luterană a unui *Andachtsbild*. Ca atare, complexitatea funcțională a acestei imagini, care evoluează între educativ, identitar, mnemonic și devoțional nu este surprinzătoare.

⁵⁹ Veldman, *The Old Testament*, p. 230.

⁶⁰ Erwin Panofsky, „*Imago Pietatis*”: *Ein Beitrag zur Typengeschichte des „Schmerzennesmannes” und der „Maria Mediatrix”*, în *Festschrift für Max Friedländer zum 60 Geburtstag*, Leipzig, E. A. Seemann, 1927, p. 261-306.

⁶¹ Sixten Ringbom, *Devotional Images and Imaginative Devotions. Notes on the place of art in late medieval private piety* în „*Gazette des Beaux Arts*”, 73, 1969, p. 159-170.

Studiul de caz examinat aici sugerează că imagini care nu erau strict narative au fost, nu doar menținute în bisericile luterane, ci și comandate special pentru acestea. În plus, practica constituie o mărturie că sugestia cuprinsă în decretul sinoadelor Bisericii Luterane, de a reține doar imaginile narative, cu funcție strict educativă, nu a fost întru totul asumată. Reprezentarea Decalogului, încadrabilă tipologic unui *Andachtsbild* și prezentată în spațiul de cult era capabilă să instruiască congregația, să o familiarizeze atât cu doctrina specific luterană, cât și cu codul etic menit să-i modeleze comportamentul. Pe de altă parte, ea servea ca indicator identitar, deoarece canonul uzitat în prezentarea Decalogului, care elimina practic a doua poruncă, constituia o afirmație doctrinară specifică acestei confesiuni. În fine, reprezentarea Decalogului era integrată unui exercițiu pastoral, deoarece transmitea normele morale menite să modeleze comportamentul cotidian al comunității. În ciuda accentelor diferite prezente în interpretarea celor Zece Porunci de către cler și laic, mesajul confesional rămâne coerent, demonstrând că Decalogul avea potențialul de a acționa, atât prin catehism cât și prin imagine, nu doar coercitiv, ci și persuasiv în formarea identității luterane. Complexitatea funcțională a acestei reprezentări încetează să surprindă, în momentul în care reflectăm la specificul ei de imagine-text. Îmbinând preocuparea pentru cuvânt, specifică Reformei cu o puternică tradiție a vizualului în comunicarea religioasă, reprezentarea Decalogului este imaginea perfectă pentru strategiile pastorale ale Bisericii Luterane.

Lista Ilustrațiilor

- Figura 1: panoul central al polipticului din Sibiu. Foto: Ciprian Firea.
- Figura 2: voletul polipticului de la Dobârca. Foto: Ciprian Firea.
- Figura 3: suprastructura polipticului de la Jidvei. Foto: Ciprian Firea.
- Figura 4: predela polipticului de la Hălchiu. Foto: Ciprian Firea.
- Figura 5: amvonul de la Șura Mare. Foto: Ciprian Firea.
- Figura 6: amvonul de la Brașov. Foto: Andreea Pocol.
- Figura 7: reconstituirea polipticului de la Sibiu în configurația din 1545. Apud Ferenc Mihály, *Ars Transsilvaniae*, XXIV (2014), p. 89, fig. 23.
- Figura 8: statuia lui Moise provenind de pe retablul din Busd. Foto: Ciprian Firea.

Figura 1. Panoul central al polipticului din Sibiu.

Figura 2. Voletul polipticului de la Dobârca

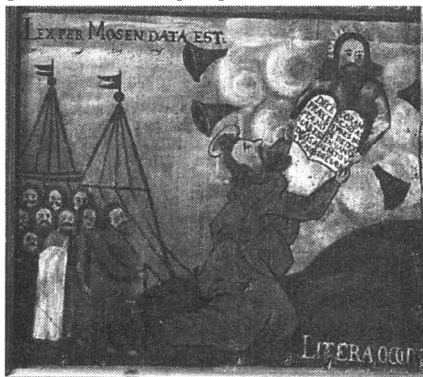

Figura 3. Suprastructura polipticului de la Jidvei

Figura 4. Predela polipticului de la Hălchiu

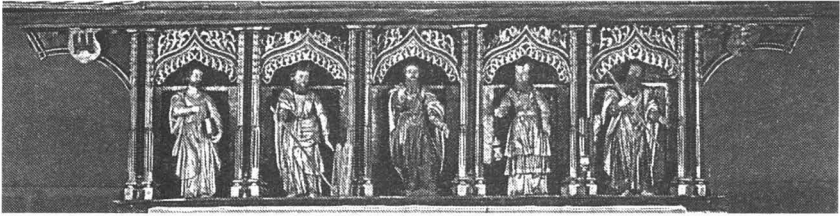

Figura 5. Amvonul de la Șura Mare

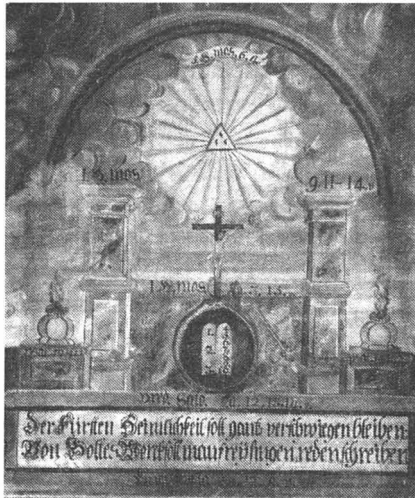

Figura 6. Amvonul de la Brașov

Figura 7. Reconstituirea polipticului de la Sibiu în configurația din 1545

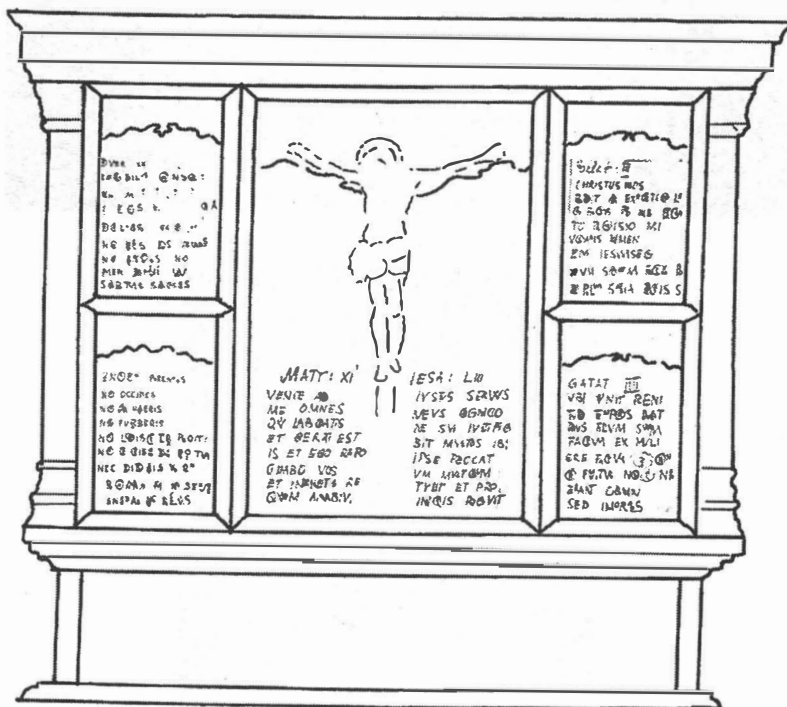

Figura 8. Statuia lui Moise provenind de pe retablul din Busd

